DÖNE DÖNE

Cemal Kurnaz

Anadolu'da Türkçe Şiir

Medeniyet değişikliği çeviri ile başlar. Önce onun dilini öğreniriz, sonra eserlerini dilimize çevirirz. Böylelikle hem kendimiz öğrenir hem de çevremize öğretiriz. Batı medeniyetine girişimiz böyle başlamıştı. Tanzimat'tan sonra devam eden süreç sonucunda bugün dünya çapında romanımız, hikâyemiz ve tiyatromuz oldu.

İslam medeniyetine girişimiz de böyle bir süreçte gerçekleşti. İslamiyet'i kabul ettikten bir süre sonra İran coğrafyasına ulaştık. 20. yüzyılın başına kadar burada çeşitli devletler kurduk. Uzun süre birlikte yaşamanın sonucunda her iki kültür de birbirinden etkilendi.

İranlılar bizden önce Müslüman olmuşlar, bunun sonucu olarak klasik eserlerini çoktan yazmışlardı. Oğuz Türkçesi, Anadolu'da edebî bir yazı dili olarak gelişmeye çalışıyordu. Şairler, önlerindeki göz kamaştırıcı Fars şiirini örnek aldılar. Tıpkı Tanzimat aydınlarının Fransız edebiyatını örnek almaları gibi…

Şairler bir yandan Farsçayı, diğer yandan yeni şiir anlayışına uygun vezin, kafiye, nazım şekli, edebî sanatlar gibi şiir unsurlarını öğrenmeye çalışıyorlardı. Önce çeviri faaliyetlerine giriştiler. Sonra kendi dillerinde benzerlerini yazmaya çalıştılar. Tanzimat Dönemi'nin başlangıcındaki acemilikler burada da söz konusuydu. Türkçeyi aruza uydurmak kolay değildi. Yeni mecaz kadrosunu Türkçede ifade etmek çok emek istiyordu. Ama bir yerden başlamak gerekiyordu.

İranlı üstatlarına hayran olan şairler kendi dillerinde benzerlerini söyleyebilmek için kolları sıvadılar. Şairler bir yandan kendilerini yaratırken, diğer yandan okuyucularını da yaratıyorlardı. Bu faaliyete onlarca şair katıldı.

Bu konuda Anadolu'daki ilk divan sahibi Yunus Emre'nin başarısı göz kamaştırıcıdır. Bugün bile özelliklerini koruyan bölge ağızlarının, o çağlarda daha belirgin olduğunu tahmin etmek zor değildir. Yunus Emre'nin, bunların üzerinde bir edebî dil meydana getirmiş olması her türlü takdirin üzerindedir. Ondan sonra gelen şairler ve yazarlar dilimizi işleyerek bugünlere ulaşmasını sağladılar.

15. yüzyıla geldiğimizde şairler, İranlı üstatlarını aratmayacak güzellikte şiirler yazmayı başardılar. Şehirli Türkçesini, sokağın dilini, atasözleri, deyimleri ve tabirlerini, bütün doğallığı ve sıcaklığıyla şiire egemen kıldılar. Arapça, Farsça kelimelere rağmen "Türkçe cümle mantığı" beyitlere egemen oldu. Divan şiirinin üç kurucusu sayılan Şeyhî, Ahmet Paşa ve Necâtî'yi bu konuda şükranla anmak gerekir. Onların her birisi bir zirvedir. Ancak onların başarısında kendilerinden önce gelen şairlerin katkısını göz ardı edemeyiz. Yüce dağlar, nasıl ki varlığını adını sanını bilmediğimiz küçük tepeciklere, sıra dağlara borçlu ise, büyük şairler de kendilerinden önce gelen şairlerin emeği ve birikimi üzerinde yükselirler. Her şair, kendinden öncekilerin vârisidir. Yeteneği ölçüsünde o birikim üzerinde öne çıkar.

Necâtî'nin okuyucusu Dehhânî'nin okuyucusundan daha kültürlü, daha zevk sahibi idi. Geçen süreçte onlar da değişmiş ve gelişmişti. Onlara, Necâtî yerine Dehhânî'yi okumalarını önerseler muhtemelen tatmin olmayacaklardı.

Şair Okulu

Şairin okulu naziredir. Nazirenin üç işlevi vardır: Birincisi ezber ve taklittir. Şair adayı, üstatların şiirlerini ezberler, benzerlerini yazabilmek için onları örnek alır. Bu yöntem hat, mimari, musiki gibi sanatlar için de geçerlidir. Aslının aynısını yapabilmek için sürekli meşk etmek gerekir. Nazirenin ikinci işlevi, belli bir yetkinliğe erişen şairin ustalara meydan okumasıdır. Bir şiiri model alan şair, ondan daha güzel bir şiir yazmaya çalışır. Söz gelişi, Fuzûlî'nin gazeli inin inim inlerken, Nedim'in ona yazdığı nazire şıkır şıkır oynar. Usta şair böylece aynı vezin ve kafiyede kendi üslubunca özgün bir şiir yazmış olur. Nazirenin üçüncü görevi ise şairin, becerisini korumak amacıyla sürekli meşk etmesidir. Aynı uygulama hat ve musikide de geçerlidir. Tıpkı spordaki idman ve antrenman gibi.

Türk şairleri redifin önemini çok erken anlamışlar ve bu yüzden çoğunlukla redifli şiirler yazmışlardır. Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, şiirde asıl tema, kafiye ve rediftir. Şairin ilhamını hemen tek başına bunlar idare eder. Düşünce ve hayal, kafiye ve redifin mihveri etrafında kurulur; şair, duygu ve duyularının dünyasına bu iki unsurun imkânlarıyla girer.

Divan şiirinde her şairin kendi bulduğu ve şiirine kattığı yeni kafiyeler ve redifler vardır. Her yeni kafiye ve redif, yeni bir mana âlemine açılmış bir yola benzer. Bu sebeple, tezkireciler de şairlerin ilk kez kullandığı redifleri önemle vurgulamışlardır.

Diyelim ki mimaride bir mimarın özgün buluşu, eseriyle görünür ve bilinir hâle gelir. Bu buluş, muhatapları tarafından kopyalanarak yaygın şekilde kullanılır. Aynı durum diğer sanatlar için de geçerlidir. Şairin şiirdeki bir hüneri, okunduğu andan itibaren geleneğin malı olur ve şairler tarafından benzerleri yazılmaya başlar.

Necâtî'den Zâtî'ye "döne döne"

Zamanın şairleri Bursalı Ahmet Paşa'nın etrafında toplanıp sohbet ederlerken bir gün Kastamonu'dan bir kervan çıkagelir ve o şehirde Necâtî mahlaslı bir şairin "döne döne" redifli iki gazeliyle büyük şöhret kazandığını haber verirler. Ahmet Paşa şiirleri pek beğenir (Bu arada onun da iki beytinde bu ikilemeyi kullandığını belirtelim.). Ahmet Paşa'yı (öl. 1497), ***"Necâtî'nin dirisinden ölüsü Ahmed'in yeğdir"*** şeklinde yücelten Necâtî'nin yüce gönüllülüğünü anmak yerinde olur.

Necâtî'nin söz konusu gazellerinin ilk beyitleri şöyledir:

Bu cefâdan ki kadeh ağzın öper döne döne
Nâr-ı gayrette kebâb oldu ciğer döne döne

(Kadeh, bu cefadan sevgilinin ağzını tekrar tekrar öpünce, ciğer kıskançlık ateşinden döne döne kebaba döndü.)

Çıkalı göklere âhım şereri döne döne
Yandı kandîl-i sipihrin ciğeri döne döne

(Ahımın kıvılcımları kıvrım kıvrım göklere çıkalı, gök kandilinin (ayın) ciğeri döne döne yandı.)

Necâtî'den sonra gelen Zâtî (öl. 1546), onun hayrulhalefi gibidir. Âşık Çelebi'nin 1504-1505 yıllarında aktardığı bir olay, Zâtî'nin Necâtî Bey tarafından beğenilen ve takdir edilen bir şair olduğunu göstermektedir. Necâtî, Manisa'dan Şehzâde Mahmud'un bir mektubunu Edirne'deki padişaha ilettikten sonra, İstanbul'a uğrar ve Zâtî ile başka şairlerin de bulunduğu bir şiir meclisinde Hallac Zâtî adında bir şairle tanışır. Onun şiirlerinin değersiz şeyler olduğunu görerek, "Zâtî" mahlasıyla tanınmış başarılı bir şair varken aynı mahlasta böyle şiirler yazılmasına kızar ve "Padişah huzuruna şimdi gidiyor olsaydım, bir mahlasta tanınmış bir şair varken, başkalarının o mahlası kullanmamaları yolunda bir ferman çıkartırdım." der.

Necâtî'nin (öl. 1509) "döne döne" redifli iki gazeline yirmiye yakın nazire yazılmıştır. Meslektaşımız Osman Horata, Necâtî'nin gazeli ile Bâkî'nin naziresini kapsamlı ve ayrıntılı bir inceleme ile değerlendirmiştir ("Necâtî'den Bâki'ye Döne Döne", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S 7, Güz 1998, s. 44-66).

*

Türküler de dönme hareketini bu kelimenin tekrarı ile anlatmışlardır. "Aşağıdan döne döne kuş gelir" mısrası, aşağılardan yukarıya doğru kanat çırparak gelen kuşun hareketini tasvir eder. "Ziya'nın Ağıtı"nda yer alan, "At üstünde kuşlar gibi dönen yâr" ifadesi, aynı hareketin şiiriyetini yansıtır. Döne döne dövüşen yiğitler de türkülerde hareketli tasvirlerle anlatılır: "Yiğit olan döne döne dövüşür."

"Döne döne" ikilemesi, dönme eyleminin sürekliliğini anlatır. Bu hareketin gözümüzde canlanmasını sağlar. Necâtî Bey'in "döne döne" redifli iki gazelinde bu ikilemenin az çok farklı anlamları söz konusu edilmiştir. Onun iki gazelinde dönme eylemine konu olan unsurlar şunlardır: "kadeh", "kebap", "kemer", "kıble-nüma", "ay", "güneş", "felek", "dolap", "ah", "kandil", "güvercin", "rakkas", "ayna", "ırmak". Zâtî bunların bir kısmını farklı bağlamlarda tekrarladığı gibi, yeni unsurlar da ekleyerek şiirini zenginleştirmiştir.

Necâtî yolundan giden Zâtî'nin bu redifte yazılmış bir gazeli bulunmamaktadır. Ancak gazellerinde 70 kadar beyitte bu "döne döne" ikilemesine yer vermiştir. Başka hiçbir şairde bu kadar sık kullanım görülmez. Bu örnekler de Necâtî'nin açtığı çığırda, söz konusu ikilemenin zengin çağrışımlarıyla söylenmiştir.

Su dolabı gıcırdayarak döner ve ırmaktaki suyu alarak bahçeye akıtır. Bu hâlinden dolayı kişileştirerek inleyen, gözü yaşlı bir âşık gibi tasavvur edilegelmiştir. Zâtî, "döne döne" sözüyle bağlantılı olarak ***başı dönmek, dolaba dönmek*** söyleyişlerine de yer vermiştir. Âşık sevgilinin semtinde döne döne inlemekte, ağlamakta ve başı dönmektedir. Bu bakımdan kendisini, sevgilinin semtindeki bostanın dolabına benzetir. Döne döne ifadesi, hem âşığın kendi etrafında dönmesini hem de tekrar tekrar (sürekli) inlemesini ifade eder:

Döne döne inlerem yaşım akar başım döner
Bûstân-ı kûy-ı yârin dönmüşem dôlâbına

"Başını çevirmek" deyimi günümüzde "başını döndürmek" şeklinde kullanılmaktadır. Çarpıcı bir güzellik karşısında aklı başından gitmek, kendini kaybetmek gibi anlamlara gelir. Şair, döne döne sözünün çağrışımıyla çevirmek kelimesini hatırlamıştır. "Başına gelmek" de şaşırtıcı bir olaya muhatap olmak demektir:

Derlerdi güzeller çevirir başını âşık
Dedikleri hep başıma döne döne geldi

Eskiler göklerin döndüğüne ve bunun sonucunda insan hayatında çeşitli olumsuzluklar meydana geldiğine inanırdı. Bu yüzden şairler hep ondan yakınırlar. Oysa Zâtî şu beytinde tam tersini söyleyerek parçalanmayı arzu eder. Ay devrettikçe küçülür ve hilal hâline gelir. "Ey felek, sen de döne döne beni ay gibi parçala da, ay parçası güzellerin beni hırpalamalarından kurtulayım." der:

Meh gibi beni döne döne pârele ey çarh
Meh-pârelerin kurtulayın pârelerinden

Zâtî, şu beytinde feleğe meydan okur, tehdit eder. Bu durum, şairlerde pek görünen bir tavır değildir. Ah etmek âşığın özelliklerindendir. Burada ahın yıldırım kamçılı bir kimseye benzetilmesi özgün bir söyleyiştir. Sanki mitolojiden alınmış bir kahraman gibi. Feleği onunla tehdit eder: "Ey felek, etrafında döndükçe tekrar tekrar günahımı alıp durma, benim ahım yıldırım kamçılı bir kimsedir; sakın ha!" Belli ki gökyüzünde bir kamçı gibi parlayan şimşek bu benzetmeye yol açmıştır:

Ey felek döne döne alma günâhım hazer it
Yıldırım kamçılı bir kimsedir âhım hazer it

"Fânûs-ı hayâl" (hayal feneri), iç içe iki tabakadan oluşan bir fener çeşididir. İçteki fenerin üzerinde renkli resimler bulunur. Yanan mumun ışığıyla resimler dıştaki fenere yansır. Sıcaklık fenerin üstündeki deliklerden dışarı çıkarken oluşan hava akımıyla resimler hareket ediyormuş gibi görünür. Şiirde genellikle dünyanın fâniliğini anlatmak için kullanılır. Felekler döndükçe peş peşe gelen gündüz ve gecede gökyüzündeki görüntüler sürekli değişir. Dünyadaki olaylar da tıpkı öyledir. Zâtî bu geleneğe uyarak dünyayı "fânûs-ı hayâl"e benzetir: "Ey devran, sana fânûs-ı hayâl derlerse şaşılır mı? Döndükçe çeşit çeşit şekiller gösterirsin."

N'ola ey devrân sana derlerse fânûs-ı hayâl
Gösterirsin döne döne dürlü dürlü sûreti

Gözyaşları şekil, parlaklık ve çokluk bakımından yıldızlara benzetilir. Ağlamak âşığın en belirgin özelliklerindendir. Âşık geceleyin o kadar çok ağlamıştır ki yıldıza benzeyen gözyaşları yeri gökyüzüne döndürmüştür: "Gözyaşı yıldızlarım bu gece yeryüzünü göğe döndürdü, dolunaya benzeyen sevgilimi kıvranarak tekrar tekrar andım ağladım."

Çarha döndürdü zemîni encüm-i eşkim bu şeb
Döne döne ol meh-i tâbânı andım ağladım

Şarabın tadı acıdır. İbrik benzeri sürahilere doldurulur. Emzik denilen ağzından kadehe dökülür. Sevgili şarap içmek için kadehi sık sık ağzına götürür. Şair bu ilişkiyi, kişileştirmeler yoluyla farklı bir düzleme taşır. Kadeh tekrar tekrar sevgilinin tatlı dudağını öptüğü için, ibrik sürekli kadehe acı dil verir. "Acı dil vermek", ibriğin dile benzeyen ince uzun emziği dolayısıyla söylenmiştir. Anlamı, "acı söz söylemek"tir. İbrik, kıskandığı için kadehe acı sözler söylemektedir. Şair acı ve şirin kelimelerindeki tezattan yararlanarak anlamı güçlendirmiştir. "Müdam" kelimesi hem "sürekli" hem de "şarap" anlamındadır:

Müdâm acı dili verse aceb mi sâgara ibrik
Lebinden döne döne alır ey şîrîn-zebân bûse

Eskiden eğitilmiş güvercinler haberleşmede kullanılırdı. Şu beyitte "döne döne" sözü güvercinlerin havadaki hareketlerini ve döner kebabı hatırlatmak

için kullanılmıştır. Zâtî, güvercinler, ahının ateşinden kebaba döndüğü için aşk mektubunu sevgiliye gönderecek birini bulamamaktadır:

Döne döne oldu âhından kebûterler kebâb
Nâme-i şevki sana Zâtî kiminle gönderir

Zâtî, hemen bütün 16. yüzyıl şairleri gibi atasözü, deyim ve halk söyleyişlerini kullanmada Necâtî'nin yolundan gitmiştir. Görüldüğü gibi bir şairin bulduğu redif sadece nazire yoluyla değil başka bağlamlarda kullanılarak da dili zenginleştirmektedir. Zâtî'nin "döne döne" sözüne yer verdiği beyitlere bakarak onun bu ikileme ile ilgili Türkçe kelime ve deyimleri kullanmada ne kadar başarılı olduğu kolayca görülebilir.